

Қ.С.Қалыбекова, Қ.М.Хамзина

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті
(E-mail:jako199473@mail.ru)

Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» романындағы тартыс пен характер

Мақалада Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» романындағы тартыс пен характерді ашу үшін, ең алдымен, Абай өмір сүрген заман жан-жақты қарастырылды. Р.Тоқтаровтың шығармашылық жолы, әр жылдары жарық көрген романдарының тақырыптық, көркемдік сипаты туралы қысқаша айтылады. Ең бастысы — осынау романдар шоғырында «Абайдың жұмбағы» шығармасының алар орнына ерекше екіпін түсірілді. «Абайдың жұмбағы» романының құрылымы мен кейіпкерлер жүйесі, мінез бен тартыс т.б. пайымдала келіп, авторлық ұстаным, негізгі идеяның жүзеге асуы, Абай феноменінің даналыққа ұласып, жалпақ жұрт үшін жұмбаққа айналуы, басқа да мәселелер авторлық көркемдік тәсілдер аясында қарастырылды.

Кілт сөздер: тартыс, тәсіл, таным, бейне, ізденіс, көркемдік сипат, ұлттық әдебиет.

XX ғасырдың 60-жылдары ұлттық әдебиетіміздегі жаңа бір кезеңнің бастауы болды. Бұл кезеңде әдеби жанрлар барынша дамыды. Проза жанрындағы елеулі ізденістер өз жемісін бергеніне осы кезеңде жазылған әр түрлі тақырыптағы романдар мысал. XX ғасырды ұлттық жазба әдебиетіміздің алтын ғасыры деп түрлі мазмұндағы, көркемдік сапасы жоғары шығармалардың дүниеге келуімен бағалап жүргендігіміз белгілі. Бұл кезеңдегі проза ұлт өмірінің әр қилы қырларын бейнелей отырып, көркем бейненің бай галереясын жасады. Проза жанры бүгінгі күн тақырыбы мен тарихи дәуір шындықтарын игере отырып, ұлт өмірінің шежірелі болмысын бейнелеп берді. Бұл салада 60-жылдары әдебиет әлеміне келген Ә.Кекілбаев, О.Бөкей, М.Мағауин, Т.Әбдіков, Қ.Жұмаділов, Д.Досжанов, Р.Тоқтаров есімдерін ерекше атауға болады.

Аталған кезеңдегі прозаның ең басты табысы — оның көркемдігінде. Дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік келбетін суреттей отырып, жазушыларымыз оны көркем бейнелердің мінезі, қарым-қатынасы, әрекеті, ой-аңсары, мақсаты, ішкі жан-дүниесі арқылы бейнелеп берді. Жазушылар қаламына көп іліккен тарихи тақырып әр қырымен көрініп, ұлт тарихындағы ұлы оқиғалар мен ұлы тұлғаларды бейнелеп-сомдауда әдебиетіміздің тамаша табыстарға қол жеткізгені белгілі.

Филология ғылымының докторы, әдебиет сыншысы Бақытжан Майтановтың айтуынша, жазушы Рамазан Тоқтаровтың шығармалары жаңашылдық сипатымен ерекшеленеді.

Ендеше, Рамазан Тоқтаров «Абайдың жұмбағын» жазуға үлкен дайындықпен келген. Тоқтаров жазушы Мұхтар Әуезовтен шыққан «Абай жолы» романын негізге ала отырып, бес кітапты біріктіріп, жаңалығымен «Абайдың жұмбағы» атты роман-хамсасын қалың оқырманға ұсынды. Бұл шығарманы жазуда үлкен мән бар. Себебі, туындыны оқи отырып, «Абай жолында» жазылмай қалған кейбір тұстарын байқаймыз және Абайдың өміріндегі айтылмай қалған маңызды оқиғаларды анық аңғарамыз.

Абайдың әдеби мұрасын өз деңгейінде тереңірек танып ұғынуымыз үшін, алдымен, Абай өмір сүрген, ұлы ақынды қоғам қайраткері етіп қалыптастырған отбасы тәрбиесі мен сол заманның саяси-әлеуметтік болмысын, қоғамдық ортасын жете танып-білудің мәні айрықша болмақ. Ол үшін Абайдың өзі ғұмыр кешкен заманы мен оның атасы Өскенбай мен әкесі Құнанбайдың заманын салыстыра қарап, сын көзімен қарасақ, көптеген саяси-әлеуметтік мәселелердің астарлы сыры ашыла түсетінін аңғарамыз [1; 1].

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі уақыт ішінде әдебиетімізге алдымен келіп қосылған ірі туындылардың бірі — Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» атты шығармасы. Автордың өзі роман-хамса деп айдарлаған бұл еңбегі жазушы қаламының әбден төселген кезінде жазылған [2; 20].

Роман-хамса, автордың пайымдауынша, ақынның әдеби бейнесін толымдырақ етіп жеткізу үшін әлі де қамтылмай келе жатқан жайттар баршылық. «Бір Абайдан сан кісінің саралы өмірі тұр. Абайдың не бергені — біздің қолымызда. Өзінің өмірден не алғаны, қалай алғаны — жұмбақ. Ол жұрт көрмегенді көрді, жұрт сезінбегенді сезінді. Қалай көрді, қалай сезінді, түсінік-түйсігі қай

дәрежеде қалыптасты? Не нәрселерге көбірек әсерленді? Абайдың достығы, мейірбанды жүрегі, махаббатығы, сүйініш-күйініші — бәрі өзгеше».

Абай өз заманынан озық туса да жапа-жалғыз тіршілік еткен жоқ. Дүние жүзінде әдебиет пен мәдениет күрт өркендеген кезеңде өмір сүрді. Өзінің оқып білуі арқылы сол тұстағы Еуропа мен Ресейдің небір ғұлама ойшылдары мен дарынды сөз иелерінің шығармаларынан сусындады. Өз топырағында не бір аты әйгілі болған жақсылармен, сөз қуған шешендермен, елге ес көсемдермен дидарлас болды. Олардың көбін кешегі кеңестік заманда Абай айналасында көрсетпек түгіл аттарын атауға да тыйым салынған-ды. Роман-хамсада соларды жөн-жосығымен толығырақ көрсетуге мол мүмкіндіктер бар еді.

Автордың абыройына қарай, роман-хамса бастан-аяқ жоғары көркемдік дәрежеде жазылып, қалың оқырман қауымның ойынан шықты, жаңа дәуірдегі әдебиетімізге сүбелі үлес болып қосылды.

Ілтифат-хат түрінде жазылған пролог пен роман-хамсаны түйіндеген эпилогтың арасында әрқайсысы жеке-жеке кітап түрінде ұсынылған бес бөлімнен тұратын бұл ілгері туынды ұлы Абайдың жарық дүниеге келген күнінен бастап бақиға аттанғанға дейінгі бүкіл өмірін қамтиды. Онда өзінен бұрынғы айтулы эпопеяның егініне түсіп еркінсу де, онымен бой теңестіремін деп тыраштық білдірген әдепсіздік те жоқ, өз тынысы мен өз әуені өзінде дара туынды.

Енді ой көзін Абай дүниеге келген кездегі қазақ елінің тарихи жағдайына қарай бұрайық. XIX ғасырдың орта шені [2; 21]. Орыс патшасының бодандығына кіргелі ғасырдан астам уақыт өткен кез. Сол мерзімнің өн бойына дерлік қыр елдің ұзын арқан, кең тұсаумен алдарқатып ұстаған патшалық оны сыртқы жаудан аман сақтап, ішкі өміріне араласпайтын сыңай танытқанымен, бірте-бірте оның шекараларын айнала қоршай ірі-ірі қалаларын салып, тірек бекіністерін нығайтып алғанды. Сөйтіп оның ішкі өміріне тікелей араласып, әкімшілік билікті үкіметтің өз қолына алуына жол ашылған. Соның алғашқы шарасы ретінде қазақ жерінде хандық билік жойылып, әр өңірде шағын көлемді округтер құрылған. Олардың билік басына аға сұлтан деген алдамшы атақпен хан тұқымының бас көгерер пысық мырзалары тағайындалған да, олар түгелімен ішкі қалалардағы ояз бастықтарына бағындырылған.

Қазақ даласында патшалықтың ашық отарлау саясатына қарсы ұлт-азаттық көтерілістің алғашқы ұшқыны батыс өңірде сақталып қалған хан билігінің сарқынына қарсы XIX ғасырдың отызыншы жылдары Исатай-Махамбет қозғалысы арқылы тұтанса, сол өрт бірден-бірге жалғаса келіп, қыркыншы жылдардың орта кезінде Арқадағы Кенесарының қайсар қарсылығына ұласқаны белгілі. Бірақ ержүрек батыр қаншама қайрат көрсетсе де, патшалықтың от қарумен жасалған жүйелі әскеріне төтеп бере алмай, оңтүстік өлкелерге қарай жылыстыруға мәжбүр болған.

Роман-хамсаның ұзақ сонар оқиғалары маң далада уақытша тіккен шатырын жығып, Арқадан ауғалы тұрғанда айтқан Кенесарының қоштасу сөзімен ашылады.

– Уа, кір жуып, кіндік кескен туған елім! Сарыарқа сары белім! Абылай атам ту тіккен, алты Алашқа кең жазира қоныс болған алтын босағам... Кер миықтым кеңестен, кертторы атым жүрістен қалып барады. Жасанған жаудан емес, жагадан алған өз иттерімнен жеңіліп, мен кетіп барамын. Қош-қош, енді айналып келгенше. Жеңсек — қазы, өлсек — шейітпіз. Шашылған күлің мен жапырылған шалғының кейінгі өсіп-өнетін ұрпағыма көрінсін. Боз інгенім ботасынан, боздауық бура жетесінен қалып бара жатса да, үйелменім аман болсын! Абылайдай атағы жер жаратын ұл тұсын Сарыарқамда. Сол бастасын халқымды салқар ұлы көшке. Есіңде сақта осы сөзімді, қайран ел-жұртым, қазағым! Мен кетпесін біржолға. Тірі болсам өзім, өлсем аруағым қайтып кеп қалар. Қош-қош енді... [2; 22].

Осыдан сәл ғана бұрынырақ Кенесары ел тағдырын ойлап қамығып отырғанда, өзін-өзі жұбату үшін болса да және бір ауыз сөз айтып еді: «Халық қасиетін жоймау үшін дана тууы керек», — деген ол. Жаңағы қоштасу сөзінде сол ойын жаңғырта қайталап айтқан.

Жаратқанның ісіне адам пенде шек келтіріп бола ма? Тәңірінің немесе бір тылсым табиғат құбылыстарының ішкі сырларында әлдеқандай таң-ғажайып сабақтастық байланыстар болатынына адам ақылының болжамы жете алмай жатса, оған не айтуға болар еді?

Хан Кененің жаңағы бір таусылып тұрып тәуба қылғандай көрегендік сөзі айна-қатесіз дәл келгендей екен. Дәл сол күні, Кенесарының қалың қолы қазақ даласының төскейінен төмен қарай жылжыған сәтте, Құнанбайдың екінші бәйбішесі Ұлжан ана қатты толғатып, үш күн, үш түн қиналғаннай кейін, шекесі торсықтай бір ұл туыпты. Қазақтың мандайына біткен болашақ данагөйі ұлы Абай дүниеге осылай келген екен.

Роман-хамсада Абайдың нәресте сәби күнінен бастап, ес кіріп есейген жасөспірім кезіне дейінгі балғын балалық шағы соншалықты сүйкімді де тосын мінез-қылық ерекшеліктерімен, ешбір әсірелеусіз, ғажайып ертегі, аңыздарда кездесетіндей алып-қашпа қоспарларсыз, мамыражай маңғаз көңілдің ұстамды тілектестігімен әсерлі етіп баяндалады.

Міне, ол қырқынан шығар-шықпас шарана күйінде, тал бесікте үстіне төне еңкейген ананың ақ омырауын мейірлене еміп жатып, сол бір жылы жүзді кісінің бет-ажарынан көз айырмай, қас қақпай, кадала қарайды. Әлгі тәтті сусыннан ауық-ауық өзі татырмаса, бұл қыңқ деп дыбыс білдірмейді. Қасында анасы жоқ болса, жоғарыда шаңырақтан дөңгелектеніп көрінген көк аспанға немесе киіз үйдің жабығынан түскен жарық сәулеге қарап, тағы да тып-тыныш жатады.

Сегіз айдан аса бергенде ол бесіктен шығып, құйрығынан отырған кезде өз аяғынан тұратын болыпты. Бірақ ілгері қарай еңкейіп еңбектемепті. Бір халықтың болашақ данышпанын тағдыр жер бауырлап жорғалатқысы келмеген болар, ол бесігіне сүйеніп тік түрегелген бойда қаз басып ілгері қарай аттап кеткен дейді. Тілі жаңағыдай аяқтағаннан едәуір кешеуілдеп шыққан сияқты. Сондағы тағы бір оқшау мінезі — ол үйге келген адамның бет-жүзіне көз тоқтата қадалып, ұзақ уақыт қарайды екен [2; 23].

Осыдан секем алған анасы Ұлжан бір күні оны Зере енесіне сыр қылып айтады ғой. Сонда өмірден түйгені көп ақылды қария бұл құбылысты өзінше түсіндіреді. Немересінің ақыл-есі кермей тұрғанда кісіге әуелі екі көзін тоқтатып алып қарайтын әдетін ол да байқап жүреді екен. «Мыйға қонатын ақыл ішке сәулемен, көз арқылы енеді. Сәуле — ақылдың азығы. Баланың есі кіре бастағаннан жыламайтыны, кісі жатырқамайтыны да содан, күнім!».

Соңғы кездері бала мінезінің бәрінен де күштірек таңырқатып жүрген тағы бір қылығы бар. Ол — кешкісін ауыл шетінен қып-қызыл боп туатын дөңгелек ай. Күндіз жоқ еді, жер шегінде кетпей қонақтап тұрып алған бұл не қылған жұмбақ шар. Өзі мұны «кел-кел» деп өзіне шақырғандай бола ма, қалай?

Толған айды бар ғажайып сәнімен тұңғыш көріп тұрған әсершіл сәби кішкентай саусақтарын көкжиекке созып:

« – Апа... әпе... әпе... », — дыбыс білдіреді. Соны әркім әрсаққа жүгіртіп, өздерінше жорамалдап жатқанда, анасы былай деп тоқтау айтады:

«Толған ай — баланың көңіліне орнаған тұңғыш жұмбағы. Аманат жаны аман болса, оны да түбі өзі шешеді» [2; 24].

Абайдың тілі әбден шыққаннан кейінгі кейбір қылықтары таң-тамаша. Ес білгелі кісіден жатырқамайтын үйірсек жас, сырттан келген адамдардың бет-ажарына көз кідіртіп кадала қарайтын мінезі өз алдына болғанда, сол кісілердің аузынан шыққан сөздерді қалт жібермей, есінде сақтап қалады екен. Сон соң кісі кеткеннен кейін бір сөзін қалдырмастан, түп-түгел қайталап бере алады екен [2; 25].

Осыдан Абайдың бала кезіндегі естілігін аңғаруға болады. Сол естілікті Абай, өзінің он тоғызыншы қара сөзінде былай деген екен. Қазақта мақал бар: «Көре-көре көсем боласың, сөйлей-сөйлей шешен боласың».

Абайдың атасы Өскенбай Ырғызбайұлы (1773–1850) тобықты руының атақты биі болған. Өскенбай заманы тәуелсіз Қазақ хандығы мен Ресей империясының отаршылдық заманында өмір сүрген. Құнанбай әкесі Өскенбайға 1851 ж. ас бергенде 6 жасар Абай әжесімен бірге сол асқа барған еді. Бала Абай жастайынан атасы Өскенбай заманын, онда болып өткен түрлі оқиғалар мен ру таласын, саяси-әлеуметтік мәселелерді сезініп өссе, олар жайлы тарихи әңгімелерді ел аузынан естіп, көкірегіне түйіп өсті. Өйткені ол заман әлі де болса қазақтың көшпелі өмірі мен әдет-ғұрпын, ұлттық салт-санасы, дүниетанымы сол қаз-қалпында сақталып, өзгеріссіз тұрған кезең еді [1; 1].

Осындай ерекше зерек зейін-зердесі арқасында ол бес жасында ауыл молдасының алдынан дәріс алып, тез арада хадим әліппесін игереді. Көп ұзамай Құранға түседі. Оның сыртында «Бозжігіт», «Құламерген мен Жоямерген» сияқты ертегі-хиссаларды да зуылдатып оқи беретін болады.

Бұл жасөспірім баланың сегізден тоғызға қараған шағы еді. Бір күні оған пейілі түсіп отырған әкесі қасына шақырып алып:

– Балам, сені алдағы жаз оқуға апарам, — дейді. Содан кейін сәл кідіріңкіреп, толғанып отырып сөзін жалғастырады: — Ендігі жерде білекті емес, білімді алатын заман келе жатыр. Сен Семей шаһарындағы үлкен мешіт қасынан ашылған Ахмет-Риза хазіреттің медресінен оқып білім аласың.

Әке сөзі екі болмайды. Келесі жылдың жазында Құнекен Абайды Семей қаласындағы медресеге алып барып, оның хазіретіне өз қолынан тапсырған. Кетіп бара жатқанда әке өсиеті мынадай еді:

– Балам он қой жарысса біреуі озып келеді, ол емес жүйріктік. Қатарыңнан жарысып озба, бойыңнан өнер шығарып оз. Өнбейтін нәрселерге ұмтыламын деп, отыңды өшіріп алып жүрме [2; 25, 26].

Дүние жүзіндегі ең бір шытырман, ең бір қиын, мағынасыз оқу — діни сабақтар жүретін медреседе Абай да оңай азап тартқан жоқ. Мағынасы жат діни кітаптардың әрбір харпіне шұқшиып, жаттап алуға мәжбүр болды, медреседе ересек адамдар да оқушы еді. Олар да құранның түсініксіз сөздерін жаттап, ораза тұтып, намаз оқығаннан басқа өмірге жуысатын пайдалы ілім ала алмаушы еді. Бар әңгімелері діни ереже болатын осындай ойсыз ортада жүрсе де, жас Абай олардың ауқымында, ықпалында қалып қоймады. Ислам дінінің кертартпа қағидалары оны қанағаттандыра алмады. Өмір үшін туған Абай сол діннің күнгірт дүниесінде адасып қалмай, сәулелі, нұрлы дүниеге қарай талпынды. Поэзияға ерте әуестенді.

Әрине, медреседе жүрген шәкірт Абайдың алғашқы өлендері, әсіресе тіл жағынан шұбарлау, халық тұрмысынан жырақтау еді. Кейінгі өте нәрлі, татымды піскен поэзиясына келе алған жоқ-ты [3; 8, 9].

Медреседе хазірет Абайдың құран мағынасын еркін шығаратын сауаттылығын ескеріп, оны өзінен көп үлкен ересек балалардың тобына қосып қойды. Ондағы сабақ беретін молдалар — Сүлеймен қалпе, Шәріпжан қалпе, Әлкембай хажы сияқты өндері салқын болғанмен, үндері құлаққа жағымды, дүние ісі мен сөзінен мол хабардар ғұлама адамдар болады. Олар араб, парсы тілдерінен дәріс береді. Одан басқа тарих, жағрапия, есеп сабақтары оқылады екен.

Солардың ішінде Абайды ерекше баурап әкеткені жаңағы аталған қалпелер жүргізетін араб, парсы тілдерінің сабағында айтылатын өлең-жырлар: тілге жеңіл ғазелдер, қысқа шумакты рубаяттар, ұзақ-ұзақ айтылатын ғашықтық жырлары. Абай алғашында оларды өзінен өзі туған, Құран сияқты көктен түскен дайын дүниелер деп есептейді. Сөйтсе оларды Науаи, Сағди, Фирдоуси, Жәми, Руми, Хафиз, Хайям сынды ақын, шайырлар шығарған екен.

Бір күні хазірет Абайды қасына шақырып алып, өз үйіне ертіп барады. «Келешекте ғалым болатын балаңыз осы ғой, молда? Өз үйің бұл», — деп жайдары жүзбен қарсы алған абызтай апасынан қысылыңқырап, сыпайылық сақтап тұрған жігіттің көңілін бөлейін дегендей, хазірет әуелі шәкіртінің әкесі туралы сөз бастайды.

– Құнанжан екеуміз бір жылдың төліміз. Қара қазақта өзінің тұрғыласынан сенің әкеңнің алдына шығар тірі пенде жоқ. Тек Құдай бойына қуат, жанына саушылық берсін. Алда тұрған көп ықылым замандарға кетеді оның ғибратты істері», — деп алады да, хазірет өзінің негізгі айтпақ ойына көшеді.

– Тауарихтан айтсақ та, дала тіршілігін таратып сөз етсек те, әуелі ғылымға, даналардың ғаделет заһиріне көбірек үңілеміз... Бай бол, бағылан бол, — бір ғылымнан басқаның бәрі кесеп, асылық етеді. Бір күнде қапысын тауып, алдан тосады. Сонда да һаммаға харекет беретін бір Алла тағаламның хикметі ғой.

Сөзің ерте піскен зерек ойыңнан кәмелет — ғазаматтық таныдым мен, Ибраһим. Пайғамбардың хадис-шарифінде айтылған ол, «зеректік — ерте есеюдің белгісі » деп...» [2; 27, 28].

Роман-хамсада Шоқанмен Абайдың алғаш кездесуі жасы сегізден тоғызға аса бергенде, өзінің айтуы бойынша, ақыл-есі кірген кезде, Құнанбай ауылында болған еді. Ат аяғы жетер жердегі игі жақсылардың біразы бас қосқан үлкен жиынға Шыңғыс Омбыдағы оқуын бітіріп, генерал-губернатордың қарамағында қызмет істеп жүрген баласы Шоқанды ерте келген. Сонда ол ауыл молдасынан сабақ алып, хат танып қалған бала Абайды ұнатып қалып, бойына үйір еткен. Оған өзі білетін біраз хиссалардан жатқа үзінділер айтқызып, өте риза болған. Оның келер жаз Семейге барып оқитынын естігенде, соған шын ниетімен қуанып, ағалық тілектестігін білдірген.

Келесі жылы қызмет бабымен Гасфортқа еріп Семейге барған сапары кезінде, қасында Достоевский бар Шоқан Ахмет-Риза медресесіне шәкірт Абаймен екінші рет кездесті. Өзін алғаш көргеннен бері бір бүйірінен шықпай қойғанын айтып:

– Қалай оқуың көп пе, әлде тоқуың көп пе? — деп сұрағанда, Абай іркілместен:

– Сол екеуі де аздық етпесе, көптік қылмас деп ойлаймын, Шоқан аға, — деп ұшқыр жауап беретіні бар.

Сонда Шоқан оның қолынан алып, салалы ұзын саусақтарына сүйсіне қарап тұрып:

– Аздық етеді, бауырым! — дейді. Мұндағы оқуының үстіне орыстың оқуын қоса оқуға кеңес береді. Жарты әлемнің сонда тұрғанын айтады. Және соған Абайдың өз аузынан уәдесін алып кетеді [2; 29, 30].

Медреседе бес жыл болған Абай сол жылдардың соңғы кезінде, бір жағынан, Семейдегі орыс мектебіне түсіп оқиды. Медресенің діни қаталдығы оны қаймықтыра алмайды. Бұл Ресей

патшалығына бағынған қазақ халқы орыс мәдениетінің дәмін толық тата бастаған, орыс тілін білу үлкен өнер саналған кез еді. Абай өз заманының жаңа оянған тілегіне орай, ерен талпынушылардың бірі болды. Бірақ Абай сол орыс мектебінде үш-ақ ай оқыды. Оны ел билеу ісіне араластырмақ боп, әкесі ауылға алып кетеді.

Құнанбай ол кезде қаншама дәуірлеп тұрса да, қарсылыққа көп ұшырап, бар күнін тартыспен өткізген еді. Қарапайым халықтың ішінен бас көтере бастаған адамдар болып еді. Соны сезген, содан қаймыққан Құнанбай ең алдымен балаларына арқа тіремек болады. Әрқайсысына әр тайпаны, әр руды басқартып, күллі өлкені шенгелінде ұстай беруге күш салады. Сол балаларының ішінде Абайдың өрен алғыр, тапқыш, шалымды екенін кәміл аңғарған Құнанбай оған ерекше зер салады, өзінің төл мұрагері еткісі келеді [3].

Құнанбайдың ертеден және аға сұлтан болып сайланған дәуірден басталатын қызметтері жайлы да марағат қорынан бірнеше құжаттар табылды. Құнанбай мен Бөжей екеуі бірігіп, 1840 ж. шекара начальнигі Михаил Васильевич Ладыженскийге жазған арызынан олардың 1831 жылдан бастан-ақ ел басқару ісіне араласып, Ресей өкіметімен қарым-қатынаста болғандығын аңғартады.

«1831 жылы Қарқаралы округі құрамына ендік. Келесі жылдан бастап-ақ, елдің таңдаулы адамдарын ұйымдастыра отырып, қара бұқараға ықпал жүргізіп, алым-салық жинап өткізу ісін жүзеге асырдық. Әр уақытта оларды жоғары ұлықтарға бағынуға, оларды тыңдауға үйретіп отырдық. Өткен үш жыл ішінде бүлікшіл сұлтан Кенесары Қасымовтың және оның сыбайластарының әрекеті кезінде біздің ел қазақтары оларға ешқандай көмек көрсетпеді және оларға қатыспады. Біз бұған ресей еліне беріле қызмет ету нәтижесінде жеттік. Ресей өкіметінің ішкі қарсылас жауларына сақтықпен қарап отырдық» — деп айта келіп, осы еңбегімізді бағалап, наградаға ұсынсаңыздар деп өтініш жасайды (18 декабрь 1839 ж.) [4; 103, 104].

Құнанбай — ауыл басқарған старшина, болысты басқарған управитель, округті басқарған аға сұлтан. Жер дауы, барымта, жесір дауы, ел билігі, сауда ісі, егін шаруасы, оқу ісі сияқты шешуі қиын түйінді мәселелердің бәрінің қиындығы мен азабын басынан кешірген феодалдық қоғамның өкілі. Әкімшілік басқару ісінде патша өкіметінің шенеуніктеріне үнемі арқа тіреп, солардың жәрдем-қолдауымен жүріп отырған. Ел басқару оңайлыққа түскен жоқ. Оның аталас қарсылас жаулары үнемі оған қарсы шығып, арыз үстіне арыздар жазып, талай рет тергетіпті де. Құнанбай тартып алған жерлерін, айдап алған малдарын төлетіп қайтарып алған кездер аз болмаған. Құнанбайды інісі Майбасар, баласы Құдайберді мен басқа да аға-іні туыстарын сабап жарақат түсірген қарсыластары әр уақытта табылып отырған. Бүкіл тобықты елінің болыстары мен билері әскери губернаторға арыз жазып, Құнанбай мен Майбасарды қызметінен түсіріп, түрмеге қаматып тексерген істері әлденеше том болған. Ол бірде жеңіп, бірде жеңіліп өмірін арпалыста өткізген. Құнанбай қызметіндегі бір көрініс беретін ісі — оның оқу-ағарту жұмысына мән бере қарауы.

Құнанбай дінді мықтап ұстанып өткен адам. Діни оқуды, сонымен қоса орыс оқуын да үйрету ісіне өз тарапынан кейбір жұмыстар жасағаны байқалады. 1845 жылғы январь айындағы арызында Құнанбай шекара басқармасынан қазақ балаларына және өз балаларына азиатша, орысша тіл үйретіп, білім беру үшін аулымнан училище ашамын. Балаларды оқыту үшін қазақша-орысша сөйлей алатын, жаза білетін бір орыс мұғалімін жіберуді сұраймын деп жазады [4; 106, 107].

Академик Мұхтар Әуезов: «Шынайы күрделі, қиын қақтығыстар тұсында ғана адам сезімінің, талайының, талабының, мінездерінің, тағдырдың, барының түгел ашылып, тартыс қатал айқасқа айналады. Осындай ғана қақтығыстар барлық повесть, роман, драма атаулының ең сенімді қаңқасын, арқа сүйер тұлғасын тұрғызады», — деп жазды.

Ендеше, ең үздік, шебер жасалған адам образын алдымен қою тартысқа құрылған қалың оқиғадан іздеуіміз абзал. Осыдан келіп сюжет пен характердің өзара байланысы туады.

Жазушы, әуезовтанушы-ғалым Тұрсын Жұртбайдың айтуы бойынша: «Негізі «Абай жолы» роман-эпопеясындағы кейіпкер Абай мен кейіпкер Құнанбайдың өмірі бір басқа да, тарихтағы Абай Құнанбайұлы мен Құнанбай Өскенбайұлының жеке өмірі бір басқа. Романды оқып отырып «егер, Құнанбай бөгет болмаса, Абай көксеген арманына жететін еді», деп ойлайсың. Бірақ бұл өмірлік те, тарихи да шындық емес. Абай, өзге балаларына қарағанда, еркін өссе де, әкесі орнатқан тәртіпке бағынған. Олар бір-бірімен өштесіп өмір сүрмеген. Абай сынды адам Құнанбайдай әкеге қарсы шыға ма? Мұндай қылық біздің ұлттық қасиетімізде жоқ. Бірақ Әуезов әке мен бала арасындағы тартысқа саналы түрде барған. Өзінің «Абай жолын» ақтап алу туралы мақалаларында: «Мен өзімнің романыма әке мен бала арасындағы қақтығысты негізгі тартыс етіп алдым. Абай — жаңа заман, Құнанбай — ескі заман. Екі заман тартысын әке мен баланың тартысы арқылы суреттедім», — дейді.

Бұл орайда жазушыны кінәлаудың реті жоқ. Өйткені Кеңес үкіметінің ол тұстағы идеологиясы сондай еді.

«Абай жолы» эпопеясы кейіпкердің, яғни шәкірт Абайдың, мүшел жасқа толар-толмас, небәрі он үштегі кезінен басталады. Елге асығып, оны сағынған жас жеткіншек Қодар-Қамқа трагедиясына тап болып, әке қатыгездігінен қатты түршігеді. Міне, осы тұстан Абай әке озбырлығы мен өктемдігін көріп, жамандықтан жиренеді, жақсылықты мұрат тұтып, өмірге көзқарасы қалыптаса бастайды [5].

Сол трагедияға қысқаша тоқталайық. Мұхтар Әуезовтің «Абай» романында Құнанбайдың ел шетінде отырған Қодар есімді батыршалыс жігітті келінімен қоса түйеге асып өлтірген қатал үкіммен басталатын оқиға бар. Бұл оқиғаны жазушы тартыс үшін әрі бояуын қалыңдатып, әрі шын мәніндегі болған оқиғаны роман желісіне орай сәл өзгертіп, иіп келтіріп алғаны рас. Шындығына келсек, Қодар баласы өлген соң әлде күйіктен, әлде басқа бір жағдайдан, бұл арасы зерттеушіге беймәлім, өзінің туған келінімен жақындасып қояды. Үлкен бір жиында бөтен рудың биі Құнанбайдың алдына дәл осы оқиғаны кесе көлденең тартып: «Еліңде дінді бұзған, салтты аттаған адам бар», — деп бетіне басады. Құнанбай тосылып қалады. Елге оралған соң Қодар қонысына сенімді шауыпкелін аттандырып «біліп келші, әлгі бидің сөзі рас па екен», — дейді. Шауыпкелі «Рас екен», — деп келеді. Содан Құнанбай қаһарға мініп, ашу, ыза, жын, шайтанын шақырып, әр рудың ақсақалын соңына ілестіріп барып, «діннен безген тентекке өлім жазасын бұйыртқаны» сол болатын. Тарихи боямасыз шындық осы [6].

Жазушы, әуезовтанушы-ғалым Тұрсын Жұртбайдың «Айқын» газетіндегі сұхбатында бұл туралы былай дейді:

Мұхтар Әуезов күнделігінде: «Абайдың «Қодар мен Қамқа» оқиғасын естуі мүмкін», — деп жазады. Ол «Қодар мен Қамқа» оқиғасының «тонын теріс айналдырып беру» арқылы Абайдың кіршіксіз мінезін айқындай түскен. «Қодар мен Қамқа» оқиғасы Абай тұлғасы үшін қызмет етіп, оның бүкіл дүниежүзі сүйінітіндей жағымды, адамгершілік қасиетін беріп тұр емес пе?!

Бұл оқиға Абай өмір сүрген кезеңде болмағанымен, сол қоғамда болған. Атасы мен келінінің арасындағы зинаны тыю үшін Құнанбай дала заңына сүйене отырып, оларды қоғамнан аластау туралы үкім шығарады. Екеуін дарға асып, болашақта басына жастардың келуі мүмкін деп қауіптеніп, опасыз оқиғадан ескерткіш қалмау үшін денелерін қара жерге де бермей, өртеп жіберген. Бірақ романда Қодар жазықсыз кедей ретінде суреттеліп, күнәсіз жандарды Құнанбай жер үшін өлімге қиған болып, өмірлік шындық көркемдік шындыққа айналып кете береді [7].

Рамазан Тоқтаровтың романында Абайдың бойында адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына Ұлжан анасы мен Зере әжесінің берген тәлім-тәрбиесі зор екені байқалады. Соның бір көрінісі ретінде мына оқиғаны келтіруге болады:

Абай жас ортасына қарай келіп, кемелденген шағында мына бір жәйтті еске алып, күліп отырады екен:

– Менің ақыл-есім сегізден тоғызға қараған күнгі бір таң қараңғысында, үй-ішімізбен көк арба үстінде кетіп бара жатқанымызда кірді, — дейді екен.

Бұл оқиғаның мәнісі былай болады. Бала Абай, оның анасы Ұлжан, әжесімен емшектегі Оспан төртеуі бір көлікте отырып, көшке ілесіп келе жатқанда, жаңағы өзі айтқан таң қараңғысы кезінде, бұлардың арбасы ауып, құлай жаздайтындай қатерге ұшырайды. Сөйтсе арбаның артқы бір тегершігінің мұрындығы түсіп қалып, доңғалағы бірге құлаған екен. Ересектер сол кедергіні жөндеп, көш ілгері жылжығанда, күн көзі едәуір көтеріліп, дала табиғаты мамыражай қалпына келіп тұрған бір шақта, арбада бейқам отырған Абайдың алдына бір нәрсе топ етіп құлап түседі. Кіп-кішкентай, жып-жылы, тірі жан иесі. Дір-дір етеді. Соны аңғарып үлгергенше, тағы бір нәрсе өзіне қарай оқтай атылып жақындай бере, зу етіп өте шығады. Бұл байқап қалады, құйрығы шолтаң еткен тұрымтай екен де, алғашқы құлаған нәрсе содан қашып, жан сақтаған торғай екен. Екі көзін бұдан айырмай, діріл қағып, тұла бойы қалт-құлт етеді. Бұл аяушылық білдіріп, соған қарай екі алақанын жайып, қолын соза берген.

– Тиме балам. Тұрымтайдан ығып, сені пана тұтты ғой, бейшара! — дейді осы оқиғаны көзімен бағып жатқан анасы. Сәл есін жиып, қатерден құтылған торғай сол кезде пыр етіп ұшып кетеді.

«Шамаң келгенше, әлсіз нашардың бәріне қорған бола жүр, балам!» — деген сол көш үстінде Ұлжан анасы. Осы сөз Абайдың азамат болып, өмірінің ел ісіне қызмет ете бастаған алғашқы кезеңінде ана өсиетіндей болып есінде қалып еді. Соның жемісіндей болып, жас жігіт, әке қызметінде жүргенде, әр түрлі дау-шарға араласып, төрелік айтқан кездеріндегі әділдігіне, жәбір көрген нашарларға болысқан жанашырлығына ұласқан. Бұл қасиеттері әсіресе Құдайберді ағасы қайтыс

болып, соның кандидаты ретінде болыс болған кезінде айқын танылып еді. Сондағы оның жанына батқаны ел ішіндегі атқамінер пысықтардың баспайдасын ойлап, бас араздықтың ырқымен іс етіп, халық арасында жік туғызғаны және солардың айтқанын істеп, бұқараға зорлық-зомбылық істеген патша ұлықтарының заңсыз қылықтары еді. Ол соған қарсы ашық наразылық танытқан [2; 34, 35].

Біздің пайымдауымызша, «Қодар мен Қамқа» оқиғасы Абайдың өмірге деген енді-енді қалыптаса бастаған көзқарасына үлкен әсер етті. Әкесінің шешімін түсінбеген ол, неге олай істеді? Оныкі дұрыс па? Жок па? деген сияқты сұрақтарға жауап іздей бастады.

Ұлы ақын Абайдың он үш жастан өмірінің соңғы күніне дейінгі өмір жолы аға сұлтандық билік жүйесінің соңы мен елді ала тайдай бүлдірген болыстық биліктің заманында өтіп жатты. Сондықтан да Құнанбайды терең танып білмейінше, Абайды жете танып білудің өзі қиынға соқпақ. Құнанбай Абайды он үш жасынан бастап ел билеу жұмысына баулып, ел өмірімен, халықтың тұрмыс-болмысымен мидай араластырып жібереді. Абай осы ортада ер жетіп, отбасы тәрбиесі мен халық өмірін танып-білу жолымен қалыптаса бастады.

Ел билеу жолындағы әкесінің тапсырмаларын орындай жүріп, елдің әдет-ғұрып, салт-санасы мен әңгімешіл қарттарымен сырласа жүріп, халқының рухани қазынасына қаныға түсті. Аты шыққан замандас ақындары Дулат, Шортанбай, Шөже, Балта, Тәттімбет, Қазақбай, Жанақ, Түбек, Біржан, тағы басқа ақындардың алдын көріп, Сарыбай ақынмен сыр шертіп сырласуы Абайдың әдеби ортасының алғашқы бастау көздеріне жатпақ. Осы ортада жүріп, өзінің тұңғыш ақындық талпынысы Абайдағы бойына біткен ақындық өнердің бүр жара бастаған кезеңін оның бозбала шағындағы экспромтты өлеңдері мен құрбыларымен сөз қағыстыру өнеріне төселе түскен қалпын танимыз. Медреседе оқыған жылдары мен әкесінің ел билеу жұмыстарымен айналысқан бозбала Абай жігіттік шағында шығыстық классик ақындарын оқып, ақындық рухани қазынасы да күн асқан сайын нәрленіп қорлана береді. Ауыл қарияларынан, ел ақсақалдарынан да әңгіме үстінде шешен, тапқыр сөйлеудің сырын танып, сөз өнерінің тыңдаушыға әсер ету қуатынан сабақ алып, көркем сөздің қоғамдық ойдағы алар орнына мән бере бастайды.

Бұлардың бәрі де Абай мұрасының рухани көздері немесе өзгеден алған рухани нәрлеріне жатады.

«Дүниені көздеп, ғылымды іздеп, Екі жаққа үңілдім», — дейтін Абайдың Шығыс пен Батыстан, яғни екі жақтан алған рухани бұйым белгілері де Абайдың әдеби ортасына жатады. Осы екі салаға қоса Абайдың қазақи қалпын танып білмейінше, кетпен тұяқ кемеңгер ақынның ұлттық, халықтық, ақындық өнер болмысындағы ерекшелігін танып біле алмаймыз. Өйткені Абайдың өзі күнделікті іздену үстінде нәр тартып, тікелей араласқан, танысып біліскен, шығармаларымен бала жастан қанығып, жаттап өскен әдеби ортасы абайтану саласында айрықша мәнге ие болмақ. Себебі Абайдың әдеби ортасы да өзіне нәр алған рухани қазына көздерінің біріне жатады. Мысалы, Мұхтар Әуезов «Абай жолы» эпопеясында Абай мен Қадырбайдың (Садырбайдың) кездесу кешіне аса мән беруі себепті: «...Екі күн, екі түн бойы әңгімеде Абай ылғи ғана Қадырбай көрген ақындар жайлы сұрастырған. Қадырбайда үлкен мінезділік, кеңдік бар. Сонысы ...осы кәрі ақын есіне алып отырған Садақта, Шүмекте, Барласта да бар сияқты. Қадырбай қасиеттерінің түбіне бойласақ, ақындық дарыған күш тегінде заманның қасіретін айтады екен. Абайдың жақсы көрген ақындарының бірі Барлас еді. Беріде Шөжені біледі, Балтаны көрді. Абай Қадырбайға ұстаз алдында алмаған азық алғанын айтты» (М.Әуезов Шығармалар 4-т., 176-б.), — деп Абай тербеліп өскен ақындық бесігі болған әдеби ортаның рухани әсерін анық аңғартады. Абай араласқан қазақи әдеби ортаның аумағы Түбек ақынның Алатауды жайлаған Сүйінбай, Жамбылдармен айтысып жүруі әдеби ортаның географиялық кең өрісін де айғақтап тұрады [1; 1, 2].

Роман-хамсада Шоқанның Абайға айтқан ақылы, білімге жол сілтеуі, бағыт беруі екеуінің әңгімелерінен айқын аңғарылады. Соның мысалы ретінде мына бір жайтты келтіруге болады:

Арада біраз жыл өткеннен кейін Абай Шоқанмен үшінші рет кездеседі. Шоқан Қашғар сапарына барып қайтқаннан кейін, тарихи-ғылыми тұрғыдан үлкен жаңалық ашып, атақ-даңқы дүрілдеп тұрған шағы. Енді елге қызмет етпек болып, билік үшін шарға түсіп жатқанда, Құнанбай Абайды Атбасарға ерте барған. Бұл оның жігіт жасына келіп, үйленген, әке болған кезі болатын.

Екеуі ескі достардай шұрқырасып көрісті. Он жас үлкендігі бар, оқығаны, көрген-білгені көп Шоқан ағасы болашағынан зор үміт күттірер інісіне кездескен бойда өзіне керек сұрақты бірден көлденең тартқан.

– Арманың, мақсұтың не алдына қойған?
– Көргенімді, сезгенімді ішіме тығып, жинап келемін. Солардан босанғым келеді, — дейді Абай.

– Алға қойған өмір жоспартың қандай? Кім болғың келеді? — деп тағы да тосынан қойылған сұраққа нақты жауап тауып үлгермеген інісі:

– Халқыма қадари-қал қызмет етсем деймін, — деп сәл мүдіріңкіреп тұрып: — Ептеп өлең жазамын, Шоқан аға, — дегенде, ақ тілеулі ағасы жан дүниесімен елең етіп: — Бәлі, әкел қолыңды, інішегім! Бірден осыдан бастауың керек еді ғой! — дейді. Бұл талабын қатты қолдай келіп, өлеңді жазып шығарған дұрыс екенін алдымен ескертеді. Абайдың арғы ойынан дөп түскендей, орыстың ұлы ақындары Пушкин мен Лермонтовты үлгі қылып ұсынады. «Ақ қағазға түскен сөз маржаны ғана адамды мәңгілікпен тілдестіреді» деген бір шындықты санасына ұғындырып айтады.

Рамазан Токтаровтың «Абайдың жұмбағындағы» Абай өмірі — ғажап өмір. Бесікте әнмен әлдиленген ол көшпелі елде, әр түрлі рулардың салтында әсершіл боп өседі. «Бахаббат пен ғадауатқа» ерте қанығады. Тіршіліктің шұғылалы жағымен көлеңке жағын түгел таниды. Бармағынан бал тамған өнерпаздарға қызықса, қарапайым жандардың ішкі сұлулығына сүйсінсе, үй ішіндік, рулық, таптық шәркездіктерге жауап іздеуге тиісті болады.

Міне, осынау аса ауқымды міндеттерді шешу үшін Абайдың дүниені тануына аса мән бердік. Себебі Абайдың өмірге деген көзқарасы оның дүниені тануы арқылы қалыптасады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Мырзаахметұлы М.* Абай. — 2010. — 2 қазан.
- 2 Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті. — Алматы: Арда, 2009. — 392 б.
- 3 *Әлімқұлов Т.* Жұмбақ жан. Зерттеулер мен мақалалар. — Қайта бас. — Алматы: Жазушы, 1978. — 9, 10-б.
- 4 *Бейсенбаев М.* Абай және оның заманы (Абай ізімен): Әдеби-сын мақалалар мен жаңа деректер. — Алматы: Жазушы, 1988. — 136 б.
- 5 *Хамзин М.* Қазіргі қазақ романы: Оқулық. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2001. — 40-б.
- 6 *Досжан Д.* Абай айнасы. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 23, 24-б.
- 7 Айқын: Респ. қоғам.-саяси газет. — 2012. — 21 шілде.

Қ.С.Қалыбекова, Қ.М.Хамзина

О романи Рамазана Токтарова «Абайдың жұмбағы»

В статье проанализирован роман Р.Токтарова «Абайдың жұмбағы». Кратко изложены творческий путь писателя, его позиция по теме произведения. Рассмотрены структура романа, характер и поступки его героев на фоне эпохи, когда жил и творил великий Абай. Авторы статьи подчеркивают, что мудрость Абая, сквозившая в каждой строке его произведений, была загадкой для современников поэта, не можем мы ее разгадать и сегодня.

K.S.Kalybekova, K.M.Khamzina

About Ramazan Toktarov's novel «Riddle of Abay»

In this article the conflict and character in Ramazan Toktarov's novel «Riddle of Abay», first of all in concerning of an era of accommodation of Abay, was considered. It is shortly told about a career of R. Toktarov, thematic, art character of the novels published in different years. And the most important — special attention is paid to the place taken by the novel «Riddle of Abay» among other works. Having considered structure and system of heroes, character and the conflict, etc. in the novel «Riddle of Abay», an author's position, execution of the main idea, wisdom of Abay and its transformation into a riddle for the public, and also other problems were considered by means of author's artistic methods.

References

- 1 Myrzaakhmetuly M. Abay, 2010, November, 2.
- 2 *Tradition of Abay and modern Kazakh literature*, Almaty: Arda, 2009, 392 p.
- 3 Alimkulov T. *Mysterious soul. Researches and articles, re-edition*, Almaty: Zhazushy, 1978, p. 9, 10.
- 4 Beysenbayev M. *Abay and his epoch (following Abay). Literal-critical articles and new facts*, Almaty: Zhazushy, 1988, 136 p.
- 5 Khamzin M. *Modern Kazakh novel: Manual*, Karaganda: KSU publ., 2001, p. 40.
- 6 Doszhan D. *Reflection of Abay*, Almaty: Kazakhstan, 1994, p. 23, 24.
- 7 *Ақын*. Republican public-social newspaper, 2012, July, 21.

Репозиторий Қарғу